

ПРАВОВА ПРИРОДА ПРАВА НА ЗАХИСТ СУБ'ЕКТИВНИХ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ У ДОГОВІРНИХ ЗОБОВ'ЯЗАННЯХ

Мартинюк Юрій Володимирович,
адвокат

Стаття присвячена аналізу правової природи, поняття та ознак права на захист суб'єктивних цивільних прав у договірних зобов'язаннях. Висловлено авторську позицію щодо дискусії про те, чи право на захист є самостійним суб'єктивним правом, чи його складовим елементом. Розглянуто питання сутності права на захист як цивільно-правової категорії. Запропоновано при визначенні поняття захисту як цивільно-правової категорії зосередити увагу саме на матеріальній його складовій, оскільки, по-перше, право на захист виникає внаслідок порушення матеріального суб'єктивного права, а по-друге, зміст захисту може бути розкритий через систематизовану сукупність конкретних цілеспрямованих допустимих дій, прийомів, заходів правомочного суб'єкта із протидії неправомірному посягання на суб'єктивне право з метою його відновлення та усунення негативних наслідків такого посягання. При цьому безпосереднє здійснення цих дій, прийомів і заходів у встановленому законом порядку розкривають процесуальну сторону захисту, яку слід іменувати реалізацією захисту, і саме щодо реалізації захисту найбільш доцільно застосовувати термін «діяльність» як означення процесу правомірної протидії порушенню суб'єктивних прав. З метою вироблення авторського розуміння поняття захисту суб'єктивних цивільних прав у договірних зобов'язаннях, запропоновано визначення основних ознак права на захист у договірних зобов'язаннях: 1) сукупність як мінімум двох протилежних за характером відповідності нормам закону юридичних фактів: а) правомірного – укладення цивільно-правового договору; б) неправомірного – посягання на суб'єктивне цивільне право; 2) суб'єктами є носії суб'єктивних прав, що впливають із зобов'язальних правовідносин, якими є не лише сторони договірних зобов'язання – боржник і кредитор, а й треті особи, на користь яких укладено договір і які за загальним правилом також можуть вимагати виконання його умов; 3) об'єктом є лише те право, сфера існування якого обмежена змістом конкретних договірних правовідносин, яке зазнало неправомірних посягань з боку недобросовісного суб'єкта договірних правовідносин; 4) змістом є допустимі правомірні можливості носія порушеного суб'єктивного цивільного права. Запропоновано поняття права на захист цивільних прав у договірних зобов'язаннях трактувати як забезпечену законодавчо правомочність, що входить до змісту суб'єктивного цивільного права, породжуваного договірним правовідношенням, та передбачає можливість його носія самостійно здійснити протидію неправомірному посягання на суб'єктивне цивільне право або звернутися до суб'єктів владних повноважень для застосування заходів державного примусу з метою припинення порушення, невизнання, оспорювання суб'єктивного цивільного права, його відновлення та усунення негативних наслідків неправомірного посягання на нього.

Ключові слова: захист суб'єктивних цивільних прав, договір, договірні зобов'язання, порушення суб'єктивного права, негативні наслідки, невиконання, неналежне виконання.

Martyniuk Yurii. Legal nature of the right to protection of subjective civil rights in contractual obligations

The article is devoted to the analysis of the legal nature, concepts and features of the right to protection of subjective civil rights in contractual obligations. The author's position on the discussion of whether the right to protection is an independent subjective right or its constituent element is expressed. The question of the essence of the right to protection as a civil law category is considered. It is proposed in defining the concept of protection as a civil legal category to focus on its material component, because, firstly, the right to protection arises due to violation of substantive subjective law, and secondly, the content of protection can be disclosed through a systematic set of specific purposeful admissible actions, receptions, measures of the authorized subject on counteraction to illegal encroachment on the subjective right for the purpose of its restoration and elimination of negative consequences of such encroachment. In this case,

the direct implementation of these actions, techniques and measures in the manner prescribed by law disclose the procedural side of protection, which should be called the implementation of protection, and it is appropriate to use the term "activity" as a process of lawful counteraction to violation of subjective rights. In order to develop an author's understanding of the concept of protection of subjective civil rights in contractual obligations, it is proposed to define the main features of the right to protection in contractual obligations: 1) a set of at least two opposite legal facts: a) conclusion of a civil contract; b) illegal – encroachment on subjective civil law; 2) the subjects are the holders of subjective rights arising from the binding legal relationship, which are not only the parties to the contractual obligation – the debtor and the creditor, but also third parties in whose favor the contract is concluded and which as a general rule also may require compliance with its terms; 3) the object is only the right, the scope of which is limited by the content of specific contractual relations, which has been illegally encroached upon by an unscrupulous subject of contractual relations; 4) the content is the permissible legitimate capabilities of the holder of the violated subjective civil law. It is proposed to understand the notion of the right to protection of civil rights in contractual obligations as a legally ensured competence, which is included in the content of subjective civil law generated by a contractual legal relationship and provides for its holder the opportunity to independently oppose illegal encroachment on subjective civil law or to the subjects of power for the application of measures of state coercion in order to stop the violation, non-recognition, challenge the subjective civil law, its restoration and eliminate the negative consequences of unlawful encroachment on it.

Key words: *protection of subjective civil rights, contract, contractual obligations, violation of subjective right, negative consequences, non-performance, improper performance.*

Розпочинаючи аналіз права на захист суб'єктивних цивільних прав у договірних зобов'язаннях, насамперед доцільно наголосити, що з часу появи зобов'язань як приватно-правової конструкції спостерігається стійка тенденція до посилення ролі договору та збільшення питомої ваги договірних правовідносин серед інших відносних юридичних зв'язків між особами. У прадавні часи більшість зобов'язань виникало з деліктів, а договори передбачали наявність нерозривного особистого зв'язку кредитора з боржником, що накладало відбиток як на виконання зобов'язання, так і на відповідальність за його невиконання, яка мала характер особистого покарання. Але відтоді, коли у зобов'язанні почали вбачати майновий, а не особистісний елемент, стрімко розгорнулися саме договірні зобов'язання, що відіграло провідну роль у становленні ринкової економіки, оскільки швидкий торговельний оборот разом із правом власності став майновим підґрунтям вказаної системи господарювання [1, с. 58].

Загалом слід зауважити, що забезпечення можливостей суб'єктів цивільно-правових відносин вільно укладати і належно виконувати договори, а також оперативну та ефективно вирішувати суперечки, що виникають у цій сфері, є основоположним та визначальним для активного розвитку ринкових відносин. Створення міцного

правового фундаменту для неухильного виконання судових рішень у сфері захисту прав та інтересів, що впливають із укладення цивільно-правових договорів, безумовно, посилює стабільність комерційних відносин та зменшує невизначеність, запевняючи інвесторів у тому, що їх договірні права знайдуть негайний та повноцінний захист у судових інстанціях. Коли ж процедура протидії порушенням прав та законних інтересів є надто бюрократичною та обтяженою обов'язковим виконанням різноманітних формальностей або коли договірні суперечки не можуть бути вирішені своєчасно та ефективно, економіка держави змушена покладатися на менш ефективну комерційну практику, що значно обмежує доступне фінансування для розширення бізнесу та уповільнює торгівлю, інвестиції, економічне зростання та розвиток. З огляду на вказане важливість створення правових гарантій для належного захисту прав та інтересів учасників договірних правовідносин є об'єктивною та не потребує додаткової аргументації.

Недарма В.П. Грибанов з цього виводу наголосив, що цінність будь-якого суб'єктивного права, в тому числі і суб'єктивного цивільного права, полягає в його здійсненості, в можливості за допомогою реалізації закладених у ньому правомочностей отримати бажану

практичну користь [2]. Аналіз чинного законодавства дозволяє стверджувати, що захисту суб'єктивних прав присвячена значна кількість норм Цивільного кодексу України (далі – ЦК України), основною серед яких є ст. 15 ЦК України, що закріплює право кожної особи на захист свого цивільного права у разі його порушення, невизнання або оспорювання. Важливо зазначити, що положення вказаної статті ґрунтуються на нормах Конституції України, які у свою чергу закріплюють систему правових гарантій щодо забезпечення безперешкодної реалізації суб'єктивних прав учасників правовідносин та протидії у випадку їх порушення, невизнання чи оспорювання. Зокрема, ст. 13 Конституції України говорить про те, що держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки. У ст. 42 Конституції України йдеться про те, що держава захищає права споживачів, здійснює контроль за якістю і безпечністю продукції та всіх видів послуг і робіт, сприяє діяльності громадських організацій споживачів. Чи не найважливішими у контексті захисту прав на інтересів учасників договірних відносин є положення ст. 55 Конституції України про те, що права і свободи людини і громадянина захищаються судом. Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. Із вказаного на перший погляд вбачається, що в Україні створена повноцінна систематизована правова база, що дозволяє учасникам цивільного обігу ефективно захищати свої суб'єктивні цивільні права, проте, на жаль, практика застосування законодавства чи не щодня виявляє чимало проблем, пов'язаних із неналежним, несумлінним здійсненням прав і виконанням обов'язків, вчиненням дій в обхід закону, а також зі зловживанням договірними правами.

У найбільш загальних рисах згадані проблеми знаходять своє відображення у Національній стратегії у сфері прав людини, затвердженої Указом Президента України від 25 серпня 2015 р. № 501/2015, де наголошується, що поряд із першочерговими завданнями щодо зміцнення

національної безпеки, подолання економічної кризи, реформування державного управління тощо забезпечення прав і свобод людини залишається головним обов'язком держави та має визначати зміст і спрямованість діяльності держави в усіх її зусиллях. При цьому на сьогодні неналежним чином забезпечується право на справедливий суд, про що свідчить, зокрема, недосконалість процесуальних інструментів для захисту прав та інтересів осіб; система надання безоплатної правової допомоги не враховує нові категорії осіб, які її потребують; систематичне невиконання рішень судів; недостатній рівень єдності та послідовності судової практики; невідповідність міжнародним стандартам законодавства у сфері судочинства та практики його застосування [3].

Крім того, залишається невирішеною й значна кількість теоретичних питань, пов'язаних із розумінням сутності захисту суб'єктивних прав, правової природи і систематизації способів та форм захисту тощо. Одним із питань, які зумовили довготривалі дискусії серед науковців, є питання про те, чи право на захист є самостійним суб'єктивним правом, чи його складовим елементом. Загалом дослідження питання юридичної природи права на захист, яке є частиною загальних вчень про захист суб'єктивних цивільних прав, має не лише теоретичне, а й практичне значення, адже від правильного змістового тлумачення права на захист, зокрема договірних прав та інтересів, і його правової кваліфікації залежить вирішення практичних питань правотворчості та правозастосування, а також належне та безперешкодне здійснення суб'єктивних прав і виконання обов'язків.

Ще В.П. Грибанов, який детально досліджував природу права на захист у матеріально-правовому аспекті, свого часу писав, що в цивілістичній науці питання про захист цивільних прав з точки зору належного уповноваженій особі права на захист взагалі не досліджувалося. Не прижився в цивілістичній науці і практиці й сам термін «право на захист». У зв'язку з цим природно виникає питання про правомірність вживання з точки зору цивільного і цивільно-процесуального законодавства та з точки зору цивілістичної

науки самого поняття «право на захист» [4, с. 153]. Враховуючи вказане, вважаємо за доцільне більш детально розглянути питання сутності права на захист як цивільно-правової категорії.

Н.С. Кузнєцова з цього приводу зазначає, що правове регулювання будь-яких суспільних відносин, пов'язане з процесом трансформації правових приписів у площину фактичних суспільних відносин, передбачає, що кожне суб'єктивне право в разі його порушення гарантовано забезпечується можливістю його примусового відновлення або захисту [5, с. 100]. Отже, з урахуванням зазначеного захист можна визначити як одну із забезпечених державою гарантій безперешкодної реалізації будь-якого суб'єктивного права, зокрема й того, що впливає із договірних зобов'язань, та протидії його можливим порушенням, причому механізм реалізації захисту спрямований на відновлення порушеного, оспорюваного чи невизнаного суб'єктивного права.

На жаль, визначення поняття «захист суб'єктивного права» у вітчизняному законодавстві відсутнє, що зумовлює об'єктивну потребу звернення до цивілістичної доктрини, положення якої, проте, також не містять уніфікованої позиції щодо сутності цього поняття з огляду на, як на наш погляд, високий рівень його абстрактності. Узагальнюючи наявні в науці підходи до правової природи захисту суб'єктивних прав, Т.В. Боднар вказує, що одні автори захист цивільних прав і інтересів зазвичай трактують як встановлені законом заходи, спрямовані на відновлення або визнання цивільних прав і захист інтересів у разі їх порушення чи оспорювання; інші кваліфікують зазначені правоохоронні заходи як способи захисту цивільних прав і акцентують увагу на суб'єктивному праві на захист, тобто на можливості управляти суб'єктом у процесі його здійснення; треті визначають зміст захисту цивільних прав та інтересів суб'єктів цивільно-правових відносин як діяльність, спрямовану на усунення перешкод у здійсненні цивільних прав і виконанні обов'язків [6, с. 114–115]. Проаналізувавши згадане вище, ми вважаємо, що розмежування усіх трьох підходів носить доволі умовний характер, оскільки в основному вони відрізняються один від одного за

критерієм формального визначення поняття захисту (як заходи, як способи захисту і як діяльність), та кожен із них містить у своїй основі сприйняття захисту як сукупності активних дій правомочного суб'єкта, що за своєю сутністю є адекватною та дозволеною законом реакцією на протиправне посягання на суб'єктивне право.

Традиційно поняття «захист» визначається як державно-примусова діяльність, спрямована на здійснення «відновлювальних» завдань – відновлення порушеного права, забезпечення юридичного обов'язку [7, с. 181]. Цю концепцію підтримує Ю.Д. Притика, який вказує, що традиційне визначення поняття захисту прав варто дещо модифікувати, поклавши в його основу саме категорію діяльності, що дасть змогу повніше відобразити притаманні цьому правовому явищу якості. У зв'язку з цим захист прав може бути визначений як юридична діяльність, спрямована на усунення перешкод на шляху здійснення суб'єктами своїх прав та припинення правопорушення, відновлення положення, що існувало до правопорушення [8, с. 16–17]. В.В. Луць пропонував визначення поняття «захист суб'єктивних прав» як сукупності дозволених законом певних дій, прийомів, способів, що використовуються особою, право якої порушене, або може бути порушене чи оспорюється, з метою відновлення порушеного (оспорюваного) права, припинення правопорушення чи запобігання вчиненню правопорушення та відшкодування спричиненої шкоди [9, с. 185, 187]. У свою чергу О.О. Кот зауважує, що найбільш точно явище захисту цивільних прав розкривається через категорію заходів [10, с. 179]. С.І. Шимон також дотримується цієї позиції і визначає цивільно-правовий захист як систему активних заходів, які застосовуються суб'єктом цивільного права, компетентними державними чи іншими органами, спрямована на усунення порушень цивільного права чи інтересу, покладення виконання обов'язку по відновленню порушеного права на порушника [11, с. 683–684].

На нашу думку, для того, щоб встановити найбільш доречний і точний термін для означення поняття захисту, слід звернутися до тлумачного словника. Так, слово «діяльність» традиційно трактується як застосування своєї праці до чого-небудь

[12, с. 311]. Крім того, діяльність також тлумачать як процес (процеси) активної взаємодії суб'єкта з об'єктом, під час якого суб'єкт задовольняє свої потреби чи досягає мети [13]. Натомість поняття «захід» тлумачиться в словниках як сукупність дій або засобів для досягнення, здійснення чого-небудь [14, с. 380]. Із наведеного вище цілком очевидним є те, що визначення захисту як діяльності приводить до сприйняття його як цілеспрямованого процесу взаємодії суб'єкта захисту із відповідним об'єктом, яким є порушене суб'єктивне право, тобто у цьому випадку ключовим у розумінні поняття захисту є його процесуальний аспект. У свою чергу, визначаючи захист як заходи, які є сукупністю дій, що вчиняються для досягнення мети з відновлення порушеного суб'єктивного права, основна увага зосереджується на матеріально-правовій природі цього поняття.

Для вирішення питання про те, яка сторона захисту суб'єктивних прав є переважною, доречно навести твердження О.О. Кота, що, незважаючи на те, що право на захист на практиці найчастіше реалізується через процесуальні норми, не викликає сумніву, що за своєю сутністю воно є передусім матеріально-правовою, а не процесуальною категорією, хоча і тісно пов'язаною з процесуальними нормами [15, с. 114–115]. Також цікавою є думка Г.П. Тимченка, який, досліджуючи взаємозв'язок матеріального і процесуального аспектів права на захист, зазначає, що процесуальне право повинно забезпечити здійснення будь-якого суб'єктивного права або інтересу, що охороняється законом, беручи початок із даних галузей матеріального права, будь-яких суб'єктів цих галузей. Стосовно цивільного процесуального права це означає, що воно повинно забезпечити захист будь-якого суб'єктивного права або інтересу, що охороняється цивільним законодавством. Суб'єкти цивільного права повинні отримати можливість брати участь в цивільному процесі, щоб захистити свої права та інтереси, і вони повинні бути наділені комплексом прав, які давали б можливість здійснити такий захист [16, с. 58–59].

З урахуванням вказаного, на нашу думку, у розумінні поняття захисту як цивільно-правової категорії акцент слід робити саме

на матеріальній його складовій, оскільки, по-перше, право на захист виникає внаслідок порушення матеріального суб'єктивного права, а по-друге, зміст захисту може бути розкритий через систематизовану сукупність конкретних цілеспрямованих допустимих дій, прийомів, заходів правомочного суб'єкта із протидії неправомірному посяганням на суб'єктивне право з метою його відновлення та усунення негативних наслідків такого посягання. При цьому безпосереднє здійснення цих дій, прийомів і заходів у встановленому законом порядку розкривають процесуальну сторону захисту, яку слід іменувати реалізацією захисту, і саме щодо реалізації захисту, на нашу думку, найбільш доцільно застосовувати термін «діяльність» як означення процесу правомірної протидії порушенню суб'єктивних прав.

Беручи до уваги усе викладене, констатуємо: можливим і доцільним є визначення основних ознак права на захист цивільних прав у договірних зобов'язаннях, що найбільш повно окреслюють його специфіку:

1) правовою підставою виникнення права на захист цивільних прав у договірних зобов'язаннях є сукупність як мінімум двох протилежних за характером відповідності нормам закону юридичних фактів: а) правомірного – укладення цивільно-правового договору, що стало підставою для виникнення договірних зобов'язальних правовідносин; б) неправомірного – посягання на суб'єктивне цивільне право, що входить до змісту цих договірних зобов'язальних правовідносин. При цьому згадані юридичні факти настають не одночасно, а у відповідній хронології, за якою укладення договору завжди передуює порушенню породжуваних ним суб'єктивних прав;

2) суб'єктами права на захист цивільних прав із договірних зобов'язань є носії суб'єктивних прав, що впливають із зобов'язальних правовідносин, якими є не лише сторони договірних зобов'язань – боржник і кредитор, а й, згідно з положеннями ст. 511 і ст. 636 ЦК України, треті особи, на користь яких укладено договір і які за загальним правилом також можуть вимагати виконання його умов, якщо інше не встановлено договором або законом чи не впливає із суті договору;

3) об'єктом права на захист у договірних зобов'язаннях є не будь-яке

порушене, невизнане чи оспорене суб'єктивне цивільне право, а лише те право, сфера існування якого обмежена змістом конкретних договірних правовідносин, яке зазнало неправомірних посягань з боку недобросовісного суб'єкта договірних правовідносин;

4) змістом права на захист цивільних прав у договірних зобов'язаннях є не заборонені законом допустимі правомірні можливості носія порушеного суб'єктивного цивільного права щодо його відновлення та усунення негативних наслідків такого посягання, які можуть бути реалізовані як самостійно в рамках самозахисту або застосування заходів оперативного впливу, так і шляхом звернення до компетентних державних органів з метою застосування останніми заходів примусового характеру.

З урахуванням усього вказаного вище ми вважаємо, що є достатні підстави запропонувати визначення права на захист цивільних прав у договірних зобов'язаннях як забезпеченої нормою закону правомочності, що входить до змісту суб'єктивного цивільного права, породжуваного договірним правовідношенням, та передбачає можливість його носія самостійно здійснити протидію неправомірному посяганню на суб'єктивне цивільне право або звернутися до суб'єктів владних повноважень для застосування заходів державного примусу з метою припинення порушення, невизнання, оспорювання суб'єктивного цивільного права, його відновлення та усунення негативних наслідків неправомірною посягання на нього.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кот О.О. До питання про способи захисту договірних прав. *Юридична Україна*. № 9–10. 2016. С. 58.
2. Грибанов В.П. Осуществление и защита гражданских прав. Москва : Статут, 2000. URL: http://civil.consultant.ru /elib/books/1/page_24.html (дата звернення: 22 травня 2021 р.)
3. Про затвердження Національної стратегії у сфері прав людини: Указ Президента України від 25 серпня 2015 р. № 501/2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/501/2015#Text> (дата звернення: 2 червня 2021 р.)
4. Грибанов В.П. Пределы осуществления и защиты гражданских прав. Москва : Изд-во МГУ, 1972. С. 153.
5. Кузнецова Н.С. Цивільно-правова відповідальність і захист цивільних прав. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Юридичні науки)*. 2009. Вип. 81. С. 100.
6. Боднар Т. В. Деякі проблеми захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях. *Університетські наукові записки*. 2007. № 2. С. 114–115.
7. Алексеев С.С. Общая теория права. Москва, 1981. Т. 1. С. 181.
8. Притика Ю.Д. Поняття і диференціація способів захисту цивільних прав та інтересів. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2004. Вип. 60–62. С. 16–17.
9. Особисті немайнові права інтелектуальної власності творців : монографія. За заг. ред. В.В. Луця. Тернопіль : Підручники і посібники, 2007. С. 185, 187.
10. Кот О.О. Здійснення та захист суб'єктивних цивільних прав: проблеми теорії та судової практики : монографія. Київ : Алерта, 2017. С. 179.
11. Договірне право України. Загальна частина : навч. посіб. Т.В. Боднар, О.В. Дзера, Н.С. Кузнецова та ін.; за ред. О.В. Дзери. Київ : Юрінком Інтер, 2008. С. 683–684.
12. Словник української мови : в 11 томах. АН УРСР. Інститут мовознавства : за ред. І.К. Білодіда. Київ : Наукова думка, Том 2, 1971. С. 311.
13. Кримський С. Діяльність. Філософський енциклопедичний словник. В.І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. Київ : Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України : Абрис, 2002. 742 с. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Діяльність> (дата звернення: 5 червня 2021 р.)
14. Словник української мови : в 11 томах. АН УРСР. Інститут мовознавства : за ред. І. К. Білодіда. Київ : Наукова думка, Том 3, 1972. С. 380.
15. Кот О.О. Правова природа права на захист цивільних прав. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія : Право. 2016. Вип. 41 (1). С. 114–115.
16. Тимченко Г. П. Способи та процесуальні форми захисту цивільних прав : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2002. С. 58–59.